

THEOLOGIA SYSTEMATICA

Ledán M. István^{*}

Tacs

Van-e igény az egyházban antiszemitizmusra?^{**}

Is there Need for Anti-Semitism in the (Hungarian Reformed) Church?

Abstract

In 1519 Erasmus of Rotterdam wrote in a letter to Jacob Hoogstraeten: “If to be a Christian is to hate Jews, then we are all thoroughly Christian.” Our aim is to examine whether this sentence is in any way relevant – evidently under the changed circumstances – in the Transylvanian (Hungarian) Reformed Church. We show that the main cause of occasional anti-Semitism is the anti-Semitic heritage of Christian Church, particularly the anti-Semitic heritage of Protestantism. After facing this heritage, we shape the theological, moral and psychological risks of anti-Semitism / anti-Judaism. We conclude with Walter Brueggemann’s suggestion that the Christian-Jewish relationship needs to be rethought from time to time.

Keywords: anti-Semitism, anti-Semitic heritage of Christianity and of Protestantism, theological, moral and psychological risks of anti-Semitism/anti-Judaism.

A kérdés

Rotterdami Erasmus ezt írta 1519-ben, Jacob Hoogstraetenhez címzett levelében:

„Ha keresztényi dolog gyűlölni a zsidókat, akkor bőven keresztények vagyunk itt mindnyájan.”¹

Ez a mondat olyan, mintha a reformáció századának görbe tükre lenne, amely az (ön)íronia sajátos torzításával mutatja meg, hogyan viszonyult a 16. század értelmiségének javarésze – némi anakronizmussal fogalmazva – a zsidókérdéshez. Erasmus szerint a zsidógyűlölet egyértelműen része a keresztény-

^{*} Ledán M. István (Sepsiszentgyörgy, 1975) református lelkipásztor a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben folytatott teológiai tanulmányokat 1995–2000 között. Lelkészi munkája mellett fordít (Aurelio Brandolini: *Dialógus az emberi sorsról*, Kriterion 2008), illetve társszerkesztője a *Laudator temporis acti* nevű latin nyelvpolással foglalkozó blognak.

^{**} Ez a tanulmány a Déli Református Egyházmegye lelkészértekezletének keretében megtartott előadás, illetve egy latin nyelvpolással foglalkozó blogban közzétett két cikk átdolgozott és részben kibővített változata.

¹ Jacob Hoogstraetenhez, 1519 aug. 11. Allen 4,46 (nr. 1006). Ld. Csepregi Zoltán: *Zsidó-misszió, vérvád, hebraisztika. Ötven forrás a reformáció és a zsidóság kapcsolatának kérdéséhez*. Luther Kiadó, Budapest 2004, 32.

ségnek, noha a humanista mester úgy gondolta – és az irónia jobbra ebben van –, hogy a hiteles kereszténység nem merülhet ki a zsidók gyűlöletében.

Ez a tanulmány azzal a kérdéssel szembesíti az olvasót, hogy – bár megváltoztak a körülmények és a hangsúlyok is máshova kerültek –, Rotterdami Erasmus mondata vajon érvényes-e a mai egyházra, közelebbről a (magyar) református egyházra. A kérdést természetesen feltehetném direkter módon is: van-e antiszemitizmus az egyházban? Ám érzésem szerint a címben feltett kérdés jobban rávilágít a problémára. A probléma pedig a következő: miért tapasztalunk keresztény részről (ha nem is lépten-nyomon, de viszonylagos gyakorisággal) furcsa, felemás viszonyulást a zsidóság, a judaizmus irányában, valamint okként vagy következményként az Ószövetséggel kapcsolatban? Miért érzik/gondolják úgy keresztyén (magyar) emberek, hogy keresztyén vagy magyar identitásukhoz valamiképpen, járulékosan hozzátartozik valamiféle zavaros, homályos antiszemitizmus, antijudaizmus vagy annak „szalonképesebb” formája, az anticionizmus? Ha mélyebb okok után kutatunk, és figyelmen kívül hagyjuk a szélsőjobboldali szimpátiával vagy az összeesküvés-elméletek iránti érzékenységgel együtt járó antiszemitizmust, az egyházban tapasztalható antiszemitizmus – véleményem szerint – elsősorban az egyház „antiszemita-antijudaista örökségével” magyarázható, amely függetlenül attól, hogy ismerjük-e azt, vagy sem, szinte úgy terhel, mint valami „kollektív egyházi tudatalattinkban” jelen levő és esetleg elnyomott vagy elnyomni kívánt örökség. Ebben a tanulmányban egyrészt és főként ezzel az örökséggel nézünk szembe, és ez a szembenézés önmagában is gyógyító vagy kijózanító lehet; másrészt pedig rámutatok a keresztyén antiszemitizmus néhány komoly veszélyére, illetve abszurdítására.

A fogalmak tisztázása

Noha érdemes és szükséges is különbséget tenni az antiszemitizmus, antijudaizmus és anticionizmus fogalmai között, a gyakorlatban nincs mindig éles határ e fogalmak vagy pontosabban e fogalmakkal jelölt jelenségek között. Az antijudaizmus észrevétlenül antiszemitizmusba csaphat át, az anticionizmus pedig olykor burkolt antiszemitizmus. Mégis álljon itt egy rövid fogalmi tisztázás.

Az *antijudaizmus* kevésbé offenzíven a zsidó vallás, vallási gondolatok iránti ellenszenvet, offenzívebben pedig a zsidó vallás érvénytelenségének, meghaladottságának hangoztatását vagy a zsidó vallás, vallási gondolatok (gyakorlatok) becsmérlését és alacsonyrendűségének hangsúlyozását jelenti. Némileg túlozva nevezhetjük teológiai antiszemitizmusnak is.

Az *antiszemitizmus* a zsidóságnak mint népnek, (vallási) közösségnek gyűlöletét, létjogának megkérdőjelezését jelenti; szélsőséges esetben a zsidóság likvidálásának ideológiája.

Az *anticionizmus* pozitíve a cionizmus, mint (potenciálisan) szélsőséges nacionalista eszme kritikája, negatíve pedig Izráel állami létjogának tagadása, illetve a megsemmisítésre irányuló ideológia.

A továbbiakban, ahol ezt indokoltnak tartom, vagyis ott, ahol egybefolyik a határ az antijudaizmus és az antiszemitizmus között, illetve ahol mindkettőről szó van, kötőjellel összeírva használom a két fogalmat.

Antiszemita örökségünk

Raoul Hilberg készített egy megdöbbentő összehasonlítást, amelyben párhuzamba állította a náci rendeleteket az egyháztörténet folyamán meghozott zsinati határozatokkal. Az összehasonlításból kiderül, hogy – a vegyes házasság tiltásától kezdve,² a zsidó jelvény kötelező viselésén át³ a numerus claususszal bezárólag⁴ – nincs olyan nemzeti-szocialista törvény, amelynek ne lenne egyházi előzménye.⁵ Ez a tanulmány nyilvánvalóan nem vállalkozhat az egyház antiszemita örökségének még vázlatos ismertetésére sem, csupán azt kísérli meg, hogy töredékes képet vázoljon a protestáns örökségről.

Kiknek volt gonosz a keze?

Tekintsük át vázlatosan a pünkösdi beszéd (ApCsel 2,1–36) hatástörténetét, különös tekintettel Károli Gáspár bibliafordítónk „antijudaizmusára”. Ebben a prédikációban, amelyben megjelenik az őskeresztény igehirdetés majdnem minden motívuma, Péter apostol ezt mondja egy adott ponton (Rev. Károli: 2,23): *Azt* [ti. Jézust], *aki Istennek elvégezett tanácsából és rendeléséből adatott halálra*, megragadván, gonosz kezeitekkel, *keresztfára feszítve* megölétek.⁶

A kerettörténet szerint a hallgatóság a júdeai, illetve az ünnepre elzarándokolt diaszpórai zsidókból áll, azaz – mondhatnánk – képvisleti alapon maga az egész zsidó nép hallgatja Pétert. Ez pedig mi mást jelenthetne, mint azt, hogy az apostol, azaz az egyház (vö. Mt 16,18) mintegy a világ zsidóságára mutat, és a zsidóság egészét vádolja azzal, hogy gonosz kezeikkel keresztre szegezték Jézust. Úgy tűnik, hogy a textus egyike azon újszövetségi helyeknek, amelyek a legpregnansabban fogalmazzák meg az istengyilkosság vagy krisztusgyilkosság vádját (ld. még 1Thessz 2,14–15). Am elgondolkodtató, és ez némileg gyanakvóvá teszi az embert, hogy minél régebbi kiadású Károli-fordítást lapozunk fel, a vád annál durvább hangnemben hangzik el. Egy 1871-es, tehát még revideálatlan kiadásban így olvassuk a 23. verset: Gonosz, kegyetlen kezeitekkel *keresztfára függesztvén* megölétek. Ez a szövegvariáns áll a Vizsolyi Bibliában is, de egy lapszéljegyzet, amelyet Károli az igevershez fűzött, tovább súlyosbítja a vádat:

² Keresztények és zsidók között tilos a házasság. Elvirai zsinat, 303.

³ A zsidókat megkülönböztető jelvénnel kell megjelölni. 4. Lateráni zsinat, 1215.

⁴ Zsidók nem érhetnek el akadémiai fokozatot. Bázeli zsinat, 1434.

⁵ Nagy Rita: *Az amillennizmus hatása a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásaira (1842–1941)*. PhD értekezés. (Kézirat) Irodalomtudományi Doktori Iskola, Miskolci Egyetem, Miskolc 2007, 51. Hivatkozás a következő műre: Hilberg, Raoul: *Destruction of the European Jewry*. Holmes and Meyers Publishers, London 1961, 4–8.

⁶ A vastag betűs kiemelések, amelyeket a továbbiakban is ismételődnek, tőlem: L. M. I.

„Krisztus ártatlan lévén, *az gonosz, kegyetlen zsidóktul* megfeszítettetett Isten tanácsából.”

Mindezek után ki ne lenne kíváncsi arra, hogy miként szól az az eredeti görög szöveg, amelyet ilyen képlékenyen lehet fordítani? Íme:

τοῦτον τῇ ὀρισμένῃ βουλῇ καὶ προγνώσει τοῦ θεοῦ ἔκδοτον διὰ χειρὸς ἀνόμων προσήξαντες ἀνείλατε,

Azt, aki Isten eleve elhatározott akarata és tudása szerint adatott át, *a törvény nélkül valók keze által*, keresztre szegezve, *megölték*.

A görög szöveg nem beszél a zsidók *gonosz* és *kegyetlen* kezéről, ugyanis az ἀνόμων a törvény, azaz a Tóra nélküli emberekre vonatkozik. Itt tehát pogányokról, egészen pontosan a rómaiakról, a júdeai római hatóságról van szó, amely az evangéliumok egybehangzó tanúsága szerint és nyilván a Szanhedrin nyomására ítélte kereszthalálra Jézust. A régebbi és újabb katolikus fordítók, de az újabb protestáns fordítások is ennek megfelelően tolmácsolják a görög szöveget:

[...] *ezt, ki Istennek elvégzett tanácsa és előtudása szerint eladatott*, a gonoszok keze által *fölfeszítvén*, *megölték* (Káldi);

[...] *ti* istentelenek keze által *keresztre feszítettétek* és meggyilkoltátok (Békés – Dalos);

[...] *ti a törvényszegők keze által* felszegeztétek és *megöltétek* (1975-ös protestáns);

[...] *ti a pogányok keze által* felszegeztétek és *megöltétek* (1993-as protestáns).

De hogyan lettek Károlinál gonosz és kegyetlen zsidók a pogány rómaiakból? Köztudott, hogy Károli a Vulgátát is használta fordítása során, kézenfekvő tehát a feltevés, hogy a latin szöveg áll a különös fordítás hátterében:

„Hunc definito consilio et praescientia Dei traditum per manus iniquorum affligentes interemistis.”

(*Ezt, aki Isten eleve elhatározott akarata és tudása szerint adatott át*, az ellenség keze által, *meggyalázva*, *megölték*.)

Nyilvánvaló, hogy nem Jeromos áll Károli fordításának hátterében. De akkor mégis milyen más nyomon lehet elindulnunk?

Induljunk ki abból, hogy bibliafordítónk, valamilyen komoly exegetikai, írásmagyarázati háttér nélkül aligha kockáztatott volna meg egy ilyen, enyhén szólva pontatlan fordítást. A háttér pedig Kálvin Genfjében kell keresnünk. Az úgynevezett Genfi Bibliában (1560), amely időben megelőzte a King James-féle fordítást, és nagyon erőteljes kálvinista hatást tükröz, így olvassuk textusunkat: *Him, being delivered by the determinate counsel and foreknowledge of God, ye have taken, and by wicked hands have crucified and slain.* – *Őt, aki Isten eleve elhatározott akarata és tudása szerint adatott át, megragadtátok és gonosz kezek által keresztre feszítettétek és megöltétek.* És hogy kétségünk ne legyen afelől, hogy miről is van szó, a fordítók lábjegyzetet is fűztek a szöveghez:

„Gods counsel does not excuse the Jews, whose hands were wicked. The fact is said to be theirs by whose counsel and urging on it is done.”

(*Isten határozata nem menti fel a zsidókat, akiknek gonosz volt a keze. A cselekedet az Írás a zsidóknak tulajdonítja, akiknek tanácsára és ösztökélésére végrehajtották.*)

Szinte szó szerinti az egyezőség Károli fordítása és a Genfi Biblia szövege között. Mintha még a Vizsolyi Biblia lapszéli jegyzete is a Genfi Biblia lábjegyzetéből inspirálódott volna. Természetesen nem azt akarom sugallni, hogy Károli ismerte és használta a Genfi Bibliát. Viszont a két fordítás mögött ugyanaz a teológiai, írásmagyarázati háttér fedezhető fel.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az ApCsel 2,23 esetében Károli nem annyira az eredeti vagy akár a Vulgata szövegét fordította, hanem kora reformátorainak vaskos, helyenként otromba antijudaizmusát fordította bele a szövegbe. Bár nem lehet észre nem vennünk, hogy Károlinál a vád jóval pregnánsabban fogalmazódik meg, mint a Genfi Biblia fordítóinál (*gonosz kezek által*, illetve *gonosz kezeitekkel*). Természetesen a Kálvin köré csoportosuló reformátorok sem álltak volna elő egy ilyen exegézissel, ha nincs mögöttük valamilyen óegyházi tekintély. Victorinus, akit – noha csak késő öregkorában lett kereszténnyé – Jeromos a maga mesterének tartott, a *Contra Arium*⁷ című művében így fordít:

„Hunc decreto consilio et praescientia Dei traditum per manus scelestas et suffixistis eum cruci, occidistis.”

(*Őt, aki Isten eleve elhatározott akarata és tudása szerint adatott át, gonosz kezek által, keresztre feszítették és megölték.*)

Ez tehát az egyetlen óegyházi szövegtanú, amely támogatja a Károli-féle fordítást. Victorinus fordításában pedig vagy antiszemitizmusa játszott közre, vagy az, hogy az eredeti szöveget sértőnek érezte Rómára nézve, esetleg mindkettő.

De térjünk vissza még egy kissé az ApCsel szövegéhez. A kerettörténet szerint Péter hallgatói nemcsak egyszerűen zsidók, hanem – legalábbis nyelvileg – asszimilálódott zsidók, akik anyanyelvükön hallgatják a beszédet. Ha úgy tetszik: különböző nyelvű, különböző kultúrájú emberek vannak jelen, még akkor is, ha alapvetően, vallási szempontból zsidóknak tekinthetők. Továbbá ott vannak a tömegben a szintén különböző nyelvet beszélő prozeliták, vagyis azok, akik áttértek a zsidó vallásra vagy egyszerűen csak szimpatizáltak a zsidó vallási gondolatokkal, anélkül, hogy megtartották volna a zsidóság rituális törvényeit. Ezek nem voltak zsidó származásúak, csupán vallási szimpátiájuk kapcsolta őket a zsidósághoz. Mindezek ismeretében aligha túlságos merészség amellet érvelni, hogy Péter hallgatósága voltaképpen az emberiség. Ez pedig azt jelenti, hogy az apostol a képviselőileg jelenlevő emberiséget vádolja azzal, hogy meg-

⁷ Sabatier, Petrus: *Bibliorum sacrorum latinae versiones antiquae: seu Vetus Italica, et ceterae quaecunque in Codicibus Mss. & antiquorum libris reperiri potuerunt: quae cum Vulgata Latina, & cum Textu Graeco comparantur*. Tomus tertius. Parisiis 1751, 504. (Vetus Latina)

ölték Jézust. Azaz: Péter egy teológiai gondolatot közöl a hallgatósággal, miszerint Jézus gyilkosa az emberiség. Teológiai nonszensz tehát azt állítani, hogy Jézust a zsidóság ölte meg, históriailag is csak annyit mondhatunk, hogy a zsidóság egykori vezetői vagy azoknak egy csoportja bevádolták Jézust, a római hatóság pedig kivégeztette őt. Az ApCsel 2,23 tehát előbb vázolt hatástörténete ellenére sem alkalmas pretextusként, semmiféle keresztyén antiszemítizmusra-antijudaizmusra, amelynek, mint ismeretes, jobbára az istengyilkosság az alapja. Némi derűre ad okot, hogy a legújabban revideált Károli-fordítás már nem vállalja fel bibliafordítónk pregnánsan antijudaista szövegértelmezését, ám számomra érthetetlenül még mindig a Victorinus vagy a Genfi Biblia szellemében fordít: Gonosz kezek segítségével *keresztfára szegve* megölték.

Feltételezem, hogy a fordítók Károli iránti tiszteletből ragaszkodtak egy ilyen köztes megoldáshoz, csak hogy a vizsgált textusban észlelhető örökség aligha olyan, mint amelyet nekünk mindenáron tovább kellene adnunk. Van másfajta örökségünk is, amely továbbvihető. Sylvester János, akinek Újszövetség-fordítása majd ötven évvel megelőzte a Károliét, így fordít: a gonosz nipeknek kezeknek általa *ötet megfeszítvén* megöltek. Gondos, pontos, mindenféle antijudaista exegézistől mentes fordítás.

„Hibát követünk el, ha nem pusztítjuk el őket”

Habsburg Ferdinánd 1522-ben, a nürnbergi birodalmi gyűlésen azzal a váddal illette a lutheri irányzatot, hogy judaizáló. Ekkor még Luther úgy reagált, hogy írt egy traktátust, amelyben hosszú idő után először fogalmazta meg azt az eretneknek számító, ám nyilvánvaló tény, hogy Jézus zsidónak született.⁸ A reformátor meg volt győződve afelől, hogy a zsidóságot csupán a megromlott keresztyén tanítás tartja vissza a megtéréstől, és mihelyt meghallják a tiszta evangéliumot, tömegesen térnek majd be az egyházba. A fentebb említett traktátusában így fogalmaz:

„Mert a mi bolond pápáink, püspökeink, szofistáink és szerzeteseink, ezek a címeres ökrök, úgy foglalkoztak eddig a zsidókkal, hogy még aki jó keresztyén lett volna, az is zsidó hitre szeretett volna térni. S ha zsidóként láttam volna, milyen faragatlan fajankók kormányozzák és tanítják a keresztyénséget, szívesebben lettem volna disznó, mint keresztyén. Úgy bántak ugyanis a zsidókkal, mint a kutyákkal, nem voltak másra képesek, mint csepülni őket, és keresztelő után elvették vagyonukat.”⁹

A traktátus toleráns(abb), empatikus(abb) hangneme nyilvánvalóan Luther missziós szándékaival és e misszióval kapcsolatos kezdeti optimizmusával magyarázható, minthogy a zsidómisszió kudarca (talán) az elsődleges oka annak,

⁸ Ld. *Das Jhesus Christus eyn geborner Jude sey – Jézus Krisztus zsidónak született*, 1523. A traktátust Justus Jonas fordította később latinra: *Libellus Martini Lutheri Christum Jesum verum judeum et semen esse Abrahae*. Ioannes Luft, Wittembergae 1524.

⁹ Ld. Csepregi Zoltán: *Zsidómisszió, vérvád, hebraisztika*, 69.

hogy a hangnem fokozatosan eldurvul, és a zsidók iránti rokonszenv átsap-
szenvedélyes, már-már irracionális gyűlöletbe. Húsz évvel később a *Von den
Juden und Ihren Lügen* (A zsidókról és hazugságaikról)¹⁰ című írásában már azon a
véleményen van, hogy a zsinagógákat, a zsidók iskoláit föl kell gyújtani, ima-
könyveiket el kell pusztítani, meg kell tiltani a rabbiknak a tanítást, otthonaikat
le kell rombolni, vagyonukat el kell kobozni.¹¹ Ugyanitt, a rá jellemző szabad-
szájúsággal, a következő kijelentésekre ragadtatja magát:

„A zsidó alávaló, szajha nép, azaz nem Isten népe; származásukból fakadó gőg-
jüket, a körülmetélkedést, törvényüket, mind-mind ocsmányságnak kell tartá-
nunk.”¹²

„Tele vannak az ördög ürülékével [...], melyben disznó módjára fetrengenek.”¹³

„A zsinagóga mindig is egy bemocskolt menyasszony, igen, egy javíthatatlan
szajha, visszataszító ringó volt.”¹⁴

Noha a fenti kijelentések élet némiképp tompíthatjuk a Lutherre, illetve a
korra jellemző szabadszájúsággal, tagadhatatlan a bennük megfogalmazódó, an-
tiszemitizmusba átsapó szélsőséges antijudaizmus. Természetesen Luther
számára a zsidóság – a szó tragikus, 20. századi értelmében – nem faj, hanem
vallási csoport, ám mivel ekkor már úgy gondolja, hogy a zsidót személyként
vagy csoportként nem lehet megtéríteni, a zsidóság hovatovább mégiscsak egy-
fajta *species religiosá*vá vagy inkább *superstitiosá*vá¹⁵ válik a szemében. Ebben a mi-
nőségben pedig, mint a kereszténységen reménytelenül és örök időkre kívül re-
kedt csoportot már akár el is lehet pusztítani. Luther némi óvatossággal ugyan,
de meg is fogalmazza, hogy „hibát követünk el, ha nem pusztítjuk el őket”.¹⁶

Nem sokkal *A zsidókról és hazugságaikról* című traktátus megjelenése után Lu-
ther egy másik írást is megjelentetett *Vom Schem Hamphoras*¹⁷ (A nemzetségtábláza-
tokról) címmel, amelynek célkitűzéséről így ír az előszóban:

¹⁰ Luther, Martin: *Von den Juden und Ihren Lügen*. Ioannes Luft, Wittenbergae 1543.

¹¹ Ld. Michael, Robert: Luther, Luther Scholars, and the Jews. In: *Encounter* (Autumn, 1985),
(339–356.) 342.

¹² “The Jews are a base, whoring people, that is, no people of God, and their boast of
lineage, circumcision, and law must be accounted as filth.” Ld. Michael, Robert: *Holy Hatred:
Christianity, Antisemitism, and the Holocaust*. Palgrave Macmillan, New York 2006, 111.

¹³ “They are full of the devil’s feces [...] which they wallow in like swine.” Luther Márton:
Von den Juden und Ihren Lügen, 113.

¹⁴ “The synagogue was a defiled bride, yes, an incorrigible whore and an evil slut.” Uo. 112.

¹⁵ Vallási alapon (vagy sajátos babonák alapján) szerveződő faj.

¹⁶ “We are at fault in not slaying them.” (*Von den Juden und Ihren Lügen*). Ld. Michael, Robert:
Luther, Luther Scholars, and the Jews, 343–344.

¹⁷ Luther, Martin: *Vom Schem Hamphoras, und vom Geschlecht Christi. Matthei am I Capitel*. Wittem-
berg 1543.

„Mert ahogy tanítanunk és írunk kell az ördögről, a pokolról [...], nem azért, hogy az ördögből angyalt, a pokolból mennyországot [...] csináljunk, ami lehetetlen, hanem hogy őrizkedjünk tőlük – így írok a zsidókról is.”¹⁸

A fenti mondatban érezhetően nem az indulat vezeti Luther tollát. Ellenkezőleg: itt már higgadtan és megfontoltan tesz egyenlőségi jelet az ördög és a zsidó közé, azaz, amit húsz évvel korábban még ő maga is keresztényietlennek tartott, most démonizálja a zsidóságot. Ebben az írásban egyébként az antijudaizmus-antiszemitizmus már úgy jelenik meg, mint történelmileg igazolt és igazolható magatartás:

„Itt Wittenbergben, a mi plébániatemplomunkon van egy kőből faragott koca, mely alatt malacokat és zsidókat láthatunk, akik emlőit szopják. A koca mögött egy rabbi áll, amint éppen felemeli a koca jobb hátsó lábát, alátérdel és erőlködve kutat valamit a koca alatt elhelyezett Talmudban, mintha valamilyen különlegesen nehéz dolgot akarna megkeresni és elolvasni. Kétség nem fér ahhoz, hogy ez az ő származási helyük.”¹⁹

Luther antijudaizmusát-antiszemitizmusát természetesen magyarázni lehet biográfiai, történelmi, akár pszichológiai okokkal. Az a tény, hogy a lutheri tanokat gyakran bélyegezték meg judaizálókként, nyilván nyomást jelenthetett a reformátor számára. Továbbá: az anabaptista mozgalom Luther szemében is valódi prozelita-veszélyként jelentkezett. A nyilvánvalóan túlzó hírek, hogy tudniillik keresztények tértek át tömegesen a zsidó vallásra, aggaszthatták és radikálisabbá tehettek nézeteit a zsidóságot érintő kérdésekben. Ám mindez kévéssé releváns témánk szempontjából. Sokkal fontosabb az, amire Luther egyre fokozódó radikalitása figyelmeztetett a mindenkori egyházat, tudniillik az, hogy milyen súlyos teológiai és etikai következményei vannak/lehetnek az antijudaizmusnak-antiszemitizmusnak. A továbbiakban még visszatérünk erre a kérdésre, Luthert illetően is.

Kálvin „zsidaja”

Van Kálvinnak egy rövid, magyarra eddig le nem fordított dialógusa, az *Ad quaestiones et obiecta iudaei cuiusdam responsio*,²⁰ amelyben egy zsidóval beszél-

¹⁸ Ld. Csepregi Zoltán: *Zsidómisszió, vérvád, hebraisztika*, 172.

¹⁹ “Here in Wittenburg, in our parish church, there is a sow carved into the stone under which lie young pigs and Jews who are sucking; behind the sow stands a rabbi who is lifting up the right leg of the sow, raises behind the sow, bows down and looks with great effort into the Talmud under the sow, as if he wanted to read and see something most difficult and exceptional; no doubt they gained their Shem Hamphoras from that place.” (*Vom Schem Hamphoras*) Ld. Wolffsohn, Michael: *Eternal Guilt? Forty Years of German-Jewish-Israeli Relations*. Columbia University Press 1993, 194.

²⁰ Calvin, Johannes: *Ad quaestiones et obiecta iudaei cuiusdam responsio*. In: *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia: Tractatus theologici minores*. Volumen XXXVII. Ediderunt Guilielmus Baum, Eduardus Cunitz, Eduardus Reuss. Volumen IX. Brunsvigae apud C. A. Schwetschke et

get. Igaz, kérdéses, hogy egyáltalán dialógus-e ez az írás? Úgy tűnik, Kálvin lépten-nyomon elfelejti, hogy párbeszédet ír, gyakran ad magának – hogy úgy mondjam – *félre* instrukciót, és ezzel tulajdonképpen felfüggeszti a párbeszédet. Ez rendszerint akkor történik, amikor korának szokásos antijudaista vagy éppen antiszemita frázisaival vagdalózik. Nézzünk néhány példát:

„Hinc certe apparet, improbis istis canibus nihil aliud curae esse, nisi ut maledicant.”

(Ebből is világosan látszik, hogy ezeknek a hitvány kutyáknak *egyébre* sincs gondjuk, mint a gyalázkodásra. I. fej.)

„Sed ut profani sunt homines, imo impuri canes, nihil mirum, si ad gustandas coelestes delicias sint prorsus insipidi.”

(*Am minthogy elvetemültek, mi több: koszos kutyák, nem meglepő, hogy a mennyei ízek élvezetére teljesen alkalmatlanok.* VI. fej.)

„Belluae autem istae pro sua superbia Deum ad leges suas adigere cuperent.”

(Ezek a szörnyetegek *gőgjükben a maguk törvényének igájába akarnák kényszeríteni az Istent!* IX. fej.)

„Si granum salis vel sanae intelligentiae in istis pecudibus esset, sine controversia verissimum esse cognoscerent Christi dictum, in quo absurditatem venantur.”

(*Ha akár egy csipetnyi szellem vagy józan értelem volna ezekben a barmokban, kétségtelül a lehető legigazabbnak ismernék el Krisztus szavát, melyben most értelmetlenségre vadásznak.* XII. fej.)

„Nullius apud istos porcos momenti solutio est, Christum ideo esuriisse, quia carnem nostram induens, simul famem et humanos alios affectus, excepta tantum omni corruptela, induit.”

(Ezeknek a disznóknak *a szemében az a válasz, hogy Krisztus azért érzett éhséget, mert felöltöztette testünket, az éhséget és más emberi tulajdonságainkat is magára öltötte, kivéve minden romlottságot, teljességgel jelentőség nélkül való.* XIV. fej.)

Zsidó ellenfelének egyébként kevés mozgásteret ad a szerző, nem engedi, hogy partnere sértésre sértéssel válaszoljon, vagyis az *argumentatio ad personam* érvelést kizárólag Kálvin használhatja, és így az erkölcsi fölény, legalább is mai szemmel nézve, egyértelműen a zsidó ellenfélé. Bár – érzésem szerint – Kálvin minden különösebb indulat nélkül, szinte azt mondanám: csupán szajkózza ezeket az antijudaista-zsidóellenes kirohanásokat, mintha csak valamilyen „műfaji követelmény”-nek tenne eleget. Még az is elképzelhető, hogy az egyes szám második személyben történő sértegetést túl durvának vagy méltatlannak találhatta, és valójában azért függesztette fel itt-ott a dialógust, hogy mintegy *félre*, tehát ne direkt módon a zsidó partnernek (zsidóságnak), hanem a keresztény

olvasónak, mint erre vevőnek szóljanak ezek a sértegetések. Bárhogya is legyen, tény, hogy a dialógus vége felé ritkulnak ezek a kirohanások, az utolsó három fejezetben pedig gyakorlatilag el is tűnnek.

A „zsidó” mint szitokszó

Azon is érdemes eltöprengenünk, hogy a dialógusban feltett kérdések mennyiben lehetnek egy hús-vér zsidó kérdései? Leszámítva a szombat, a disznóhús problematikáját, a kérdések sokkal inkább illenek egy keresztény eretnek – akár Szervét – szájába, mint egy zsidóéba. Íme, néhány belőlük:

„Quaere, quare dixerit, datum est mihi omne dominium coeli et terrae? Quis enim dedit ei? Si est filius Dei et Deus, ut vos dicitis, non erat opus dono. Nonne enim totus mundus illius est?”

(Miért mondta, hogy nekem adatott minden hatalom mennyen és földön? Ki adta neki? Ha Isten fia, és miként ti állítjátok: Isten, nem volt szükség erre az átadásra. Nemde az övé amúgy is az egész világ? XX. fej.)

„Quaere: Quemadmodum caro et spiritus simul sunt homo, sic secundum verba vestra divinitas et humanitas simul sunt Messias. Quod si verum est, quum est occisa humanitas, occisa est deitas. [...] Si autem occisa est eius deitas, is non fuit Deus. Nam Deus non occiditur.”

(Miként a test és a lélek együtt ember, úgy, hitvallásaitok szerint, az isteni és az emberi együtt a Messiás. Ha ez így van, midőn megölték az emberit, vele együtt megölték az istenit is. [...] Ám ha istenségét megölték, nem volt Isten. Istent ugyanis nem lehet megölni. XXI. fej.)

Az a gyanúm, hogy Kálvin kétfelé vagdalózik, és a „zsidó” nála legalább annyira judaizáló (keresztény) eretnek, mint Mózes vallásának követője. A judaizálás pedig Ignatius óta heterodoxiának számít. Ignatius így ír erről:

„Az a judaizmus mely nem erről szól [ti. Jézusról, az Isten Fiáról] az rossz, elöregedett, megsavanyodott kovász.”²¹

Az már a történelem szokásos iróniája, hogy nem sokkal a reformátor halála után a lutheránus Aegidius Hunnius írt egy pamfletet *Calvinus Judaizans*, vagyis *Judaizáló Kálvin* (vagy: *A zsidózó Kálvin*) címmel, amelyben a judaizálás bélyegét süti rá Kálvinra. „Zsidó(zó)” lehet tehát mindenki, aki teológiailag egy másik táborba tartozik. Kálvin a per apológiájában gyilkos gúnnal *hic bonus Rabbinus*nak (ez a kiváló rabbi) nevezte Szervétet,²² Szervét pedig zsidó(zó)nak Kálvint.²³ Kál-

²¹ Antiochiai Ignatiosz: Magnésziaiakhoz írt levél 10,2. Ld. Vanyó László (szerk.): *Ókeresztény írók*. III. kötet. Szent István Társulat, Budapest 1988, 174.

²² Calvin, Johannes: *Defensio orthodoxae fidei de Sacra Trinitate contra prodigiosos errore Michaelis Serveti Hispani*. In: *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia: Tractatus theologici minores*. Volumen XXXVI. Ediderunt Guilielmus Baum, Eduardus Cunitz, Eduardus Reuss. Volumen VIII. Brunsvigae apud C. A. Schwetschke et Filium (M. Bruhm) 1870, 453–644. Ld. Csepregi Zoltán: *Zsidómisszió, vérvád, hebraisztika*, 59.

²³ 25. levél Kálvinhoz, uo. 703–704. Ld. Csepregi Zoltán: *Zsidómisszió, vérvád, hebraisztika*, 59.

vin esetében a judaizálás bélyege annyiban „jogos”, hogy számára különösen is fontos volt az Ószövetség és az ószövetségi törvény. Egyébként a dialógus egyik nagy erénye, hogy szerzője alig idéz az Újszövetségből, zsidó partnere ellenvetéseit helyenként igen szellemesen ószövetségi igehelyekkel igyekszik megcáfolni.

Bálám-effektus?

Aki dialógust ír, és azzal a szándékkal írja, hogy ízekre szedje ellenfelét, természetesen könnyen járhat úgy, mint a bibliai Bálám, aki meg akartaátkozni az izraelitákat, de a végén kénytelen volt megáldani őket. Valószínűleg mindezzel Kálvin is tisztában volt, nem is nagyon szerette a dialógust, mint műfajt. Ezúttal mégis a dialógus mellett döntött. Öntudatlanul tette vajon, vagy tudatos döntés volt? Hordoz-e esetleg üzenetet maga a műfaj is? A kérdés stílustalan, nem költői és választ igényel, legalább is a kortárs-olvasó részéről mindenképpen. Kálvin a következő párbeszéddel zárja rövid dialógusát (XXIII. fej.):

„Iudaeus. Quaere ab iis qui dicunt, quod pro occisione Iesu nos sumus in hoc exsilio, quod non est verum, quum ante mortem eius essemus in exsilio. Et quamvis ita esset, quum scriptum sit, quod in hora mortis eius illum petisset a patre, et dixisset: Pater mi, condona illis quod faciunt, quia illi nesciunt, quid faciant. Si autem pater et filius idem sunt, et est illis eadem voluntas, esset certe condonata haec iniquitas, quum ille ipsemet condonaret.

Calvinus. Quaere vicissim, quum Deus optet sanam mentem Iudaeis, ut finem suum intelligant (Deut 32,29): quomodo tamen caeci maneant et vecordes, quia in manu Dei fuit sanam mentem, qua privati erant, restituere? Quaere item, quum dicat apud Isaiam se contentum esse septuaginta annorum exsilio, perpetua misericordia velle prosequi Iudaeos, cur tam severe vindicet nunc in eorum filios? Primo meretur eorum perdita obstinatio et indomabilis, ut immensa miseriarum congerie sine fine et modo oppressi omnes exhilarant suis malis, nemo autem eorum misereatur. Quale enim est huius stuporis portentum, quod iam tot saeculis assidue palam infesta Dei manu attriti, de causa tam securi sunt? Constat ex prophetis quam horrenda scelerum omnium colluvies grassata fuerit in populo illo longe ante exsilium. Iam centum ante annis principes Sodoma, et populum Gomorrhae nominaverat Isaias (1,10): ex eo non cessarunt diabolica sua duritie provocare in se Dei vindictam: Deus tamen postquam septuaginta annorum exsilio eos multavit, dicit se duplicem poenam exegisse de peccatis eorum (Isa. 40,2).”

Fordításban:

„Zsidó. Kérdés: miért mondják némelyek, hogy Jézus megölése miatt vagyunk száműzetésben, ami nem igaz, hiszen halála előtt is voltunk már száműzetésben. Mert ha igaz, ami meg van írva, hogy halála órájában így kérte az Atyát: Atyám, bocsásd meg nekik, amit tesznek, mert nem tudják, mit cselekszenek, és ha az Atya és a Fiú egyek, akaratauk is azonos, bizonyosan megbocsátotta nekünk ezt a gyalázatosságot, mivel így ő maga bocsátott meg.

Kálvin. Ugyancsak kérdés: noha Isten az kívánta, hogy eszesek legyenek a zsidók, hogy megérthessék mindazt, ami rájuk vár (5Móz 32,29), hogyan maradtak mégis annyira vakok és tébolyultak, hiszen Istennek hatalmában állna, hogy a bölcsességet, melynek híjával vannak, visszaadja? Szintén kérdés: miután Ézsaiásnál azt mondja, hogy a hetven éves fogság leteltével haragja megszűnik, és örökkévaló irgalommal veszi körül a zsidókat, miért büntetné most ilyen súlyosan az ő utódaikat? Mindenekelőtt, gonosz és hajthatatlan csökönyösségük miatt megérdemlik, hogy a nyomorúság roppant terhe alatt nyögve, mindannyian örüljenek a tulajdon gonoszásaik gyümölcsének, és hogy senki ne könyörüljön rajtuk. Mert miféle szörnyű kábultság ez, hogy miután oly sok századon át folyamatosan sújtja őket Isten büntető keze, nekik ez ügyben egyáltalán nincsenek aggályaik? Ismeretes a próféták írásaiból, hogy a gonoszásnak micsoda iszonyatos szemétdobja lepte el ezt a népet, már jóval a fogság előtt. Már száz évvel korábban Sodoma fejedelmeinek és Gomora népének nevezte őket Ézsaiás (Ézs 1,10). Ettől fogva folytonosan, ördögi macacssággal hívták ki maguk ellen Isten haragját. Isten mégis, hetven év fogság után megsokasította őket, mondván, hogy kétszeresen sújtotta őket bűneikért (Ézs 40,2)."

Nos, ezt a dialógust többféleképpen lehetett volna befejezni. Például így: Gonosz és hajthatatlan csökönyösségük miatt megérdemlik, hogy a nyomorúság roppant terhe alatt nyögve, mindannyian örüljenek a tulajdon gonoszásaik gyümölcsének, és hogy senki ne könyörüljön rajtuk. Vagy: Miután Ézsaiásnál azt mondja, hogy a hetvenéves fogság leteltével haragja megszűnik, és örökkévaló irgalommal veszi körül a zsidókat, miért büntetné most ilyen súlyosan az ő utódaikat? Ám Kálvin egy ézsaiási idézettel zárja írását, amelyben a próféta arról beszél, hogy a zsidók kétszeresen megbűnhődtek bűneikért. Aligha véletlen ez, minthogy talán a műfaj megválasztása sem az. Az is lehet, hogy a dialógus zsidója nem más, mint Kálvin alteregója, vagyis tulajdonképpen önmagával vitatkozik a reformátor, hogy mit is gondoljon kereszténység és zsidóság viszonyáról. De függetlenül attól, hogy a műfajválasztás tudatos döntés volt-e, vagy sem, az a tény, hogy Kálvin mégis a dialógus mint műfaj mellett döntött, legalább is a református egyházat (persze, nemcsak), a(z) önmagával való) párbeszéd felé kell hogy indítsa, arra tehát, hogy újra meg újra átgondoljuk zsidóság és kereszténység, Ószövetség és Újszövetség, gyökér és ágak viszonyát. Az egyház – nyilván felekezettől függetlenül – ez ügyben is semper reformanda.

„Ellenségei minden embernek”

Igaz ugyan, hogy ebben a tanulmányban az elsődleges cél a protestantizmus antiszemita-antijudaista örökségével való szembenézés, szembesítés, ám aligha kerülhető meg ez a kérdés: vajon a kereszténység és azon belül a protestantizmus antiszemitizmusa-antijudaizmusa nem magából az Újszövetségből táplálkozik? Ez nagyon fontos és lényeges kérdés, mivel az erre adott esetleges pozitív válasz azt jelentené, hogy az egyház történelminek nevezhető antiszemitizmusa-antijudaizmusa nem félreértésből ered. Ellenkezőleg: maga az Újszövetség szolgáltat rá

alapot. A pozitív válasz természetesen azt is jelentené, hogy nincs mód a gyógyulásra, megtisztulásra, a múlt felülírására, mi több: szükség sincsen rá. A kortárs teológiai, filozófiai, vallástörténeti gondolkodásban egyébként eléggé széleskörűen elfogadott az a nézet, hogy az Újszövetség némely irata, kijelentése vitathatatlanul antijudaista szemléletet tükröz (pl. Robert D. Kysar, a jánosi iratok elismert szakértője, Gábor György neves magyar filozófus, zsidó részről pedig Michael J. Cook rabbi, a kora-keresztény irodalom professzora a Hebrew Union College-ban). Robert Kysar odáig megy, hogy nem is antijudaistának, hanem egyenesen antiszemitának nevezi János evangéliumát. Meglátásait hat pontban foglalta össze:

„1. A negyedik evangélium Ἰουδαῖοι – *zsidókra* történő utalásai azt mutatják, hogy az elbeszélő leszakadt a judaizmusról, és így a történetbe belevont olvasó nincs abban a helyzetben, hogy megértse a judaizmust. A Jn 2,6, illetve 3,25 kifejezései arról árulkodnak, hogy az elbeszélő elkülönült a judaizmustól.

2. Az elbeszélő Jézus ellenségeiként mutatja be a zsidókat. A Jn 2,18; 6,41 és 8,18 úgy beszél a zsidókról mint szemben álló félről, akik meg akarják ölni Jézust. (Jn 5,16–18; 7,1)

3. Az elbeszélő úgy mutatja be a zsidókat, mint akik hűtlenek a saját vallásuk és hagyományuk iránt. Kudarcot vallottak a Tóra megtartásában (Jn 7,19), és teljesen az ördög gyermekei. (Jn 8,39–44)

4. Az elbeszélő kettős képet rajzol a zsidókról azáltal, hogy alkalmanként Jézus csodálóiként (Jn 10,24), sőt benne hívőkként (Jn 8,31; 11,45) beszél róluk. Ám azok, akiket a Jn 8,31-ben említ, történetesen Jézus ellenségeivé válnak, azok pedig, akikről a Jn 11,45-ben beszél, azon kezdenek mesterkedni, hogy halálra adják Jézust. Ez a kettős kép arra készteti az olvasót, hogy a zsidókban Jézusnak és küldetésének ellenségeit lássák.

5. Pilátus szerepének beállítása, aki mintegy enged a zsidó vezetők akaratának (Jn 18,31.38–40; 19,4–8.12–16), azt sugallja, hogy kizárólag a zsidók a felelősek Jézus kivégzéséért.

6. Az elbeszélő úgy mutatja be a judaizmust, mint ami alacsonyabb rendű Jézus üzeneténél (Jn 4,21; 5,39.45; 6,58). Valódi izraelita az, aki Jézus tanítványává lesz. (Jn 1,47)²⁴

Kérdés, hogy helytálló-e Kysar (és társai) meglátása? Vajon milyen eredményre jutnánk, ha a fenti igehelyeket tisztán exegetikailag elemeznénk, nem pedig teológiailag, vagyis esetleg a holokauszt miatti – egyébként érthető – lelkiismeret-furdalásunkat vetítve a szövegekre (ahogyan ezt Kysar tette)? Malcolm Lowe szerint, annak megértése, hogy a Ἰουδαῖοι (zsidók) kifejezés legtöbbször földrajzi értelmű, megvédene a félrefordításoktól, és következésképpen az antiszemitizmus veszélyétől. Lowe ugyanakkor úgy véli, hogy fordításbeli hibák vezettek oda, hogy a kereszténység mint fajt tette felelőssé a zsi-

²⁴ Kysar, Robert: *Antisemitism in the Gospel of John*. Fortress, Minneapolis 1993, 114–117.

dóságot Jézus megöléséért (Jn 19,7), illetve e tettet kiterjesztette a mindenkori zsidóság egészére (Mt 27,25).²⁵

Következzék hát néhány szöveghely János evangéliumából, amelyeket Lowe módszerét követve fogunk megvizsgálni. Mindenik textusról ki fog derülni, hogy pretextusként alkatlanul bármiféle antijudaizmusra-antiszemitizmusra.

Attól a naptól fogva egyetértettek abban, hogy megölik őt. Jézus tehát nem járt többé nyilvánosan a zsidók között, hanem elment onnan a pusztahoz közeli vidékre, egy Efraim nevű városba, és ott tartózkodott a tanítványaival. (Jn 11,53–54) Ez a közlés, amennyiben nem valamiféle prekonceptióval közeledünk hozzá, teljesen értelmetlen és értelmezhetetlen, legalábbis ebben vagy ehhez hasonló fordításban. Arról lenne szó ugyanis, hogy Jézus nem mutatkozik többé a zsidók közt, ám elmegy Efraimba, szintén zsidók közé, zsidó tanítványaival. Ez így, ebben a formában teljesen értelmetlen. Íme egy közérthető példamondat a közlés értelmetlenségének szemléltetésére: *Esterházy Péter nem mutatkozott többé nyilvánosan Budapesten, a magyarok között, lement Gödöllőre, és ott tartózkodott néhány meghitt barátjával.*

Nyilvánvaló, hogy itt *zsidók* (Ἰουδαῖοι) szó nem az összzsidóságot jelöli, mégcsak nem is a zsidók többségét, vagy egy jelentős kisebbséget, hanem a jeruzsálemi vallási elitet, vagy még pontosabban annak egy frakcióját. Az 53. vers tanúsága szerint ezek értettek egyet abban, hogy megölik Jézust, és ő miattuk döntött úgy, hogy elvonul Efraimba. Mindezek ismeretében az igevers értelem-szerű fordítása így alakul: *Jézus tehát nem járt többé nyilvánosan a zsidók vezetői előtt, hanem elment onnan a pusztahoz közeli vidékre, egy Efraim nevű városba, és ott tartózkodott tanítványaival.*

Ugyanúgy érthetetlen a Lázár feltámasztásáról szóló történet következő verse: *Betánia pedig közel, mintegy félórányira volt Jeruzsálemhez, ezért a zsidók közül sokan elmentek Mártához és Máriához, hogy vigasztalják őket testvérük miatt.* (Jn 11,18–19) Ebből a közlésből logikusan az következne, hogy Mária, Márta és Lázár nem voltak zsidók, ám a zsidók közül sokan mégis elmentek hozzájuk, hogy vigasztalják őket. Természetesen senki sem értelmezi így ezt az igeverset. Világos, hogy itt a *zsidó* szó valójában a *jeruzsálemi*, esetleg a *farizeus* vagy a *farizeusi szimpatizáns* szinonimája.

Jézus ezután Galileát járta. Nem akart ugyanis Júdeában tartózkodni, mivel a zsidók meg akarták ölni. (Jn 7,1) Ezt az igeverset olvasva azt a következtetést vonhatnánk le, hogy Jézus korának Galileájában nem voltak zsidók, ezért Jézus (aki feltehetően nem zsidó), zsidó ellenségeit kikerülve, teljesen biztonságban érezhette magát a tartományban. Holott nyilvánvalóan nem erről van szó. A *zsidó* ebben a kontextusban júdeait, vagy még inkább szűkítve a kört, a farizeusi hagyományokhoz kötődő júdeait jelöli. A zavar abból adódik, hogy a görög

²⁵ Lowe, Malcolm: Who Were the IOUDAIOI? In: *Novum Testamentum* 18 (1976/2), (101–130.), 106.

nyelvnek ugyanaz a szava a *júdeiaira*, azaz Júdea tartomány lakójára, mint a *zsidóra*, azaz a mózesi vallás követőjére.

Ti atyátoktól, az ördögtől származtok, és atyátok kívánságait akarjátok teljesíteni. (Jn 8,44) Ez talán az egyik leggyakrabban idézett igeverv annak bizonyítására, hogy a János evangéliumának szerzője az ördög leszármazottainak tartotta a zsidókat, és ezzel alapot szolgáltatott a kortárs és a későbbi olvasóknak arra, hogy demonizálják a zsidóságot. Robert Kysar véleménye szerint a mondatot tovább súlyosbítja az tény, hogy olyan zsidókat szólít meg, akik hittek Jézusban (Jn 8,30), ami azt jelenti, hogy a zsidók legjava is, tehát azok is, akik készek hinni Jézusban, az ördögtől valók. De feltehető-e komolyan, akár csak egy pillanatra is, hogy Jézus itt a zsidóság egészét, beleértve önmagát és tanítványait, az ördög leszármazottainak tartotta volna? Nem kétséges, hogy Jézus mondata prófétai kijelentés azok irányába, akik készek hinni ugyan benne, de túlságosan elbizakodottak, és többre tartják származásukat Isten megváltó kegyelménél. Ez „prófétaián túlzó”, kemény mondat (vö. *לֹא עַמִּי* – *nem népem*, Hós 1,9), de nem több annál. Teljes abszurdum volna azt állítani, hogy ebben a mondatban Jézus, azzal, hogy az ördögtől valóknak mondja az egyébként benne hívő zsidókat, a zsidóság egészéről mond végérvényes és visszavonhatatlan ítéletet.

Az előbbieik fényében, természetesen egészen másként olvasandó az 1Thessz 2,14–15 szövege is: *Mert ti, testvéreim, hasonlónak lettetek az Isten gyülekezeteihez, amelyek Júdeában vannak és a Krisztus Jézusban hisznek, mivel ugyanazokat szenvedtétok el ti is a saját népetektől, mint ők a zsidóktól. Ezek megölték az Úr Jézust, ugyanúgy, mint a prófétákat, üldözték minket is; nem kedvesek Isten előtt, és ellenségei minden embernek...* A *zsidó* szó itt sem a zsidóság egészét jelenti, mégcsak nem is a júdeiai zsidóságot. Már csak azért sem, mert júdeaiak azok is, akik az Isten gyülekezeteihez tartoznak. Ebben a páli közlésben a *zsidó* a hivatalos vallási vezetőket jelenti, akik felelősek Jézus haláláért, miként a mindenkori hivatalos, vagy – mondjuk így – a politikailag támogatott vallásosság volt a felelős a próféták megöléséért. Pál nyilvánvalóan nem antijudaista, netán antiszemita érzelmekre bátorította olvasóit, hiszen ebben az esetben azt kellene mondanunk, hogy hellénofób magatartásra is buzdította görögajkú thesszalonikai híveit, akiket saját honfitársaik szintűgy üldözték, mint a keresztény zsidókat saját nemzettársaik. Ez az *ellenségei minden embernek* igen kemény mondat, de – érzésem szerint – nem több, mint hiperbola. Úgy gondolom, hogy felelős exegézissel inkább stilisztikailag érdemes értékelni, és nem olyan közlésként, amely valódi teológiai információt hordoz.

Összegzésül azt mondhatjuk, hogy az Újszövetség szövegeiben a *zsidó* legtöbbször vagy földrajzi fogalom, vagy pedig vallási irányzatot, frakciót jelöl, és semmiképpen sem a zsidóság egészét. Az elmélyültebb exegézis pedig világossá teszi, hogy az Újszövetségnek Ἰουδαῖοι-ra vonatkozó közléseibe – beleértve azokba a későbbi egyházi értelmezéseket – nem lehet és nem szabad antijudaizmust vagy éppen antiszemitizmust beleolvasnunk.

Ha az antijudaizmust lazábban értelmezzük, és azt mondjuk, hogy antijudaizmus minden olyan kritika, amely a „mainstream” zsidóságot érinti (mainstream zsidóságnak véve a farizeusi irányzatot, vagy azt, ami 70 után kialakult belőle), akkor nyilván antijudaistának kell tekintenünk az esszéus mozgalmat, Keresztelő János mozgalmát, a zélóta irányzatot, a hellénista zsidóságot, illetve a kereszténységet is. Ebben az értelemben az Újszövetség is antijudaista volna. Mi több, antijudaistának kellene tartanunk majdnem minden prófétát is, akik a hivatalos vallásosság, a vallási status quo ellen emelték föl a szavukat. Ám ezt aligha gondolhatná bárki is komolyan.

Az antijudaizmus-antiszemizmus veszélyei

Miután töredékes képben szembesültünk az egyház, és azon belül a protestantizmus antijudaista-antiszemita örökségével, miután megértettük, hogy felelős exegézissel nem lehet antijudaista módon értelmezni az Újszövetség Ἰουδαῖοι-ra vonatkozó közléseit, ebben a fejezetben kísérletet teszek az aniszemitizmus-antijudaizmus teológiai, erkölcsi, illetve pszichológiai veszélyeinek vázolására. E veszélyekkel kapcsolatos gondolataimat éppen csak fölillantom, és pedig azzal a bevallott szándékkal, hogy az olvasó továbbgondolja azokat.

1. Miként ezt Luther esetében is megfigyelhetjük, az antijudaista-antiszemita beállítódás elvezethet odáig, hogy az ember megfelelkezik alapvető bibliai igazságokról. Luthert abba a hibába sodorja antijudaizmus-antiszemizmus, hogy egyenlőségjelet tesz a(z általa ismert) kortárs zsidóság és Izráel népe közé, és kijelenti, hogy a zsidó nem Isten népe, a körülméltékedés, a törvény pedig ocsmányság.

2. Az antijudaista-antiszemita magatartás következménye lehet az Ószövetségtől való elidegenedés, amely egyértelműen együtt jár egyrészt Isten kijelentésének megcsonkításával, másrészt pedig igehirdetésünk elszegényesedésével. Erasmust például antijudaizmus-antiszemizmus sodorta ilyen kijelentésig: inkább pusztulna el az Újszövetség kivételével az egész Biblia, minthogy a keresztény egyetértés zátonyra fusson a zsidók könyvei miatt.²⁶

3. Az antijudaizmus-antiszemizmus elvihet valamiféle obskúrus, bárgyú „teológia” irányába. Példa rá Badiny Jós Ferenc *A pártus herceg* című könyvének kultusza, amely Jézus magyar (pontosabban: sumér-pártus-hun-magyar) származását bizonygatja.

4. Az antiszemizmus irracionális és esztelen. Egy egész népnek a gyűlölete megbetegíti a lelket/szellemet. Olyasfajta mentális zavart okoz, amelyet a pszichológia irracionális csökönységnek nevez. Az antiszemita egyén érzelmeket, gondolatokat „invesztál” magatartásába, és akkor is kitart(hat) – éppen ezen „invesztálás” miatt –, ha lelke mélyén felismeri magatartása tarthatatlanságát.

²⁶ Johannes Caesariusnak 1517. nov. 3-án, arról, hogy a keresztény írásmagyarázat mennyire hasznosíthatja a zsidó írásmagyarázatokat. Allen 3,127; ld. Csepregi Zoltán: *Zsidómisszió, vérmád, hebraisztika*, 21.

5. A keresztény antijudaizmus nevetséges és infantilis. Minden születő közösség többé-kevésbé *anti* szemszögből fogalmazza meg magát. Némi antijudaizmus talán még érthető is volna az ő- és óegyház részéről, de ez ma már atavisztikus komplexus, és éppolyan nevetséges, mint amikor egy másfél mászás izomkolosszus visít félelmében, mert megpillant egy egeret.

6. Erdélyben az antiszemitizmusnak, hogy úgy mondjam, nincs „tétje”. Az antiszemitizmus Erdélyben „import-gyűlölet”, s mint ilyen, duplán abszurd. Ha egy többszörösen is kisebbségi helyzetben élő ember antiszemita, erkölcsileg lenullázza magát.

7. Anélkül, hogy belemennénk annak fejtegetésébe, hogy Pál szerint miként alakul a zsidóság sorsa a végidőkben, a Róm 11,17–18 alapján azt mondhatjuk, hogy a keresztény antijudaista-antiszemita a saját gyökereit tagadja, és szó szerint maga alatt vágja a fát.²⁷

Valamelyest is ép gondolkodású ember számára, természetesen, magától értetődő, hogy az antijudaizmus-antiszemitizmus erkölcsileg tarthatatlan. Ám a keresztény antijudaizmus-antiszemitizmus ennél is több: *contradictio in adiecto*, teljes abszurdum.

Néhány kölcsönvett gondolat Brueggemanntól.

Zárszó

Miképpen a múltban,²⁸ korunkban is akadnak olyan teológusok, akik feladják a korábbi gondolati paneleket és újra merik gondolni a kereszténység és a judaizmus, az Újszövetség és az Ószövetség viszonyát. Ebben a vonatkozásban különösen is bátor gondolatokat fogalmaz meg Walter Brueggemann *Az Ószövetség teológiája* című munkájában.²⁹ Miután kijelenti, hogy a keresztény sztereotípiá szerint nem tehető egyenlőségjel a judaizmus és a zsidó legalizmus közé, megállapítja azt az egyébként nyilvánvaló, ám gyakran elfelejtett tényt, hogy a judaizmus továbbra is, ahogy eddig, működő hitközösség, amely nem zsugorodott össze a keresztény elutasítás szerint, hanem rabbinikus, talmudi módon értelmezve továbbra is komoly hitközséget táplál. Azaz: adott egy közösség, amely nem azonos az egyházzal, de Isten kegyelmének jelei mégis nyilvánvalóak és tagadhatatlanok ebben a közösségben. Brueggemann szerint ebből legalább három dolog mindenképpen következik:

²⁷ Ha azonban az ágak közül egyesek kitörtettek, te pedig vadolajfa létedre beoltattál közéjük, és az olajfa gyökerének élető nedvéből részesülsz, ne dicselkedj az ágakkal szemben. Ha mégis dicsékszel: nem te hordozod a gyökert, hanem a gyökér téged. (Róm 11,17–18) A κατακαυχέσθαι ige azt is jelenti, hogy *valaki túlzóan többre tartja magát valakinél*, vagy *diadalmaskodni akar valaki fölött*.

²⁸ Pl. Gilbertus Crispinus (kb. 1045–1117) *Disputatio iudaei et christiani – Disputatio christiani cum gentili de fide Christi* című műve. Ld. Gilbertus Crispinus: *Egy zsidó és egy keresztény disputája a keresztény hitről*. Fordította, jegyzetekkel ellátta, és a bevezető tanulmányt írta Dér Katalin. Jósöveg könyvek. Jósöveg Műhely Kiadó, Budapest 2006.

²⁹ Walter Brueggemann: *Az Ószövetség teológiája. Tanúságtétel, vita, pártfogás*. Fordította Tunyogi Lehel. Exit Kiadó, Kolozsvár 2012.

1. Az Ószövetség keresztény értelmezése jogos, de nem lehet exkluzivista, mintha az Ószövetség kizárólagosan az Újszövetségre irányulna, vagy irányult volna. Az egyháznak nincs értelmezési monopóliuma az Ószövetség felett.

2. Érdemes odafigyelni erre a hitközösségre, mint az Ószövetség *legitim társ-értelmezőjére*, még akkor is, ha ez nem egyszerű vállalkozás, hiszen nem hagy érintetlenül olyan keresztény gondolatokat, mint például azt, hogy az Újszövetség az Ó helyére lépett, és kiszorította azt (szupercesszionizmus).

3. Könnyen elképzelhető, hogy a kölcsönös odafigyelés gazdagító lehet mindkét fél számára, noha hátravan még annak a megfogalmazása, hogy a krisztológiai kizárólagosság hogyan fogalmazható meg úgy, hogy ne szolgáljon ideológiai alapként a *zsidó társközösség* elutasítására.³⁰

Ez utóbbi gondolat akár zárszó és lehetne, ám hátravan még annak megfogalmazása, hogy mit is remélek e tanulmány közzétételétől? Miként az első lábjegyzetben említettem, e tanulmány anyagát jórészt már közzétettem egy latin nyelvű blogban foglalkozó blogban. Ebben a blogban az egyik hozzászóló megkérdezte: Nem gondolom-e, hogy mindaz, amit e két cikkben üzenetként megfogalmaztam, kontraproduktív? Nos, igen, megfordult a fejemben. Miként az is, hogy sem a műveltség, sem egy adott kegyességi irányhoz való tartozás nem tesz immunissá az antijudaizmus-antiszemitizmus veszélyével szemben. Tudatában vagyok annak is, hogy érvekkel nem lehet és nem is érdemes küzdeni szélsőséges, irracionális magatartásformák ellen. Ezt a tanulmányt elsősorban azoknak szánom, akik bizonytalanok ugyan az antijudaizmus-antiszemitizmus problémáját illetően és nem látják tisztán a kérdést, ám egészséges teológiai, erkölcsi habitusuk folytán mérlegelni tudják az elhangzott érveket, szempontokat. Őket hívom az elmondottak továbbgondolására.

Felhasznált irodalom

- Calvin, Johannes: Ad quæstiones et obiecta iudæi cuiusdam responsio. In: *Ioannis Calvinii opera quæ supersunt omnia: Tractatus theologici minores*. Volumen XXXVII. Ediderunt Guilielmus Baum, Eduardus Cunitz, Eduardus Reuss. Volumen IX. Brunsvigae apud C. A. Schwetschke et Filium (M. Bruhm) 1870, 653–674.
- Calvin, Johannes: Defensio orthodoxæ fidei de Sacra Trinitate contra prodigiosos errore Michaelis Serveti Hispani. In: *Ioannis Calvinii opera quæ supersunt omnia: Tractatus theologici minores*. Volumen XXXVI. Ediderunt Guilielmus Baum, Eduardus Cunitz, Eduardus Reuss. Volumen VIII. Brunsvigae apud C. A. Schwetschke et Filium (M. Bruhm) 1870, 453–644.
- Crispinus, Gilbertus: *Egy zsidó és egy keresztény disputája a keresztény hitről*. Fordította, jegyzetekkel ellátta, és a bevezető tanulmányt írta Dér Katalin. Józsoveg könyvek. Józsoveg Műhely Kiadó, Budapest 2006.
- Csepregi Zoltán: *Zsidómisszió, vérvád, hebraisztika. Ötven forrás a reformáció és a zsidóság kapcsolatának kérdéséhez*. Luther Kiadó, Budapest 2004.

³⁰ Walter Brueggemann: *Az Ószövetség teológiája*, 881–896.

- Falk, Gerhard: *The Jew in Christian Theology. Martin Luther's Anti-Jewish Vom Schem Hamphoras, Previously Unpublished in English, and Other Milestones in Church Doctrine Concerning Judaism*. McFarlanf, Jefferson, N. C. 1992.
- Kysar, Robert: *Antisemitism in the Gospel of John*. Fortress, Minneapolis 1993.
- Ledán M. István (ford.): *Válasz egy zsidó kérdéseire és ellenvetéseire*. http://laudator.blog.hu/2013/06/08/kalvin_zsidaja#more5350573.
- Libellus Martini Lutheri Christum Jesum verum judeum et semen esse Abrahæ*. Ioannes Luft, Wittembergae 1524.
- Lowe, Malcolm: Who Were the IOUDAIIOI? In: *Novum Testamentum* 18 (1976/2), 101–130.
- Luther, Martin: *Von den Juden und Ihren Lügen*. Ioannes Luft, Wittembergae 1543.
- Luther, Martin: *Vom Schem Hamphoras, und vom Geschlecht Christi. Matthei am I Capitel*. Wittemberg 1543.
- Michael, Robert: *Holy Hatred: Christianity, Antisemitism, and the Holocaust*. Palgrave Macmillan, New York 2006.
- Michael, Robert: Luther, Luther Scholars, and the Jews. In: *Encounter* (Autumn, 1985), 339–356.
- Nagy Rita: *Az amillennizmus hatása a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásaira (1842–1941)*. PhD értekezés. (Kézirat) Irodalomtudományi Doktori Iskola, Miskolci Egyetem, Miskolc 2007.
- Sabatier, Petrus: *Bibliorum sacrorum latinae versiones antiquæ: seu Vetus Italica, et cæteræ quæcunque in Codicibus Mss. & antiquorum libris reperiri potuerunt: quæ cum Vulgata Latina, & cum Textu Græco comparantur*. Tomus tertius. Parisiis 1751.
- Vanyó László (szerk.): *Ókeresztény írók*. III. kötet. Szent István Társulat, Budapest 1988.
- Wolffsohn, Michael: *Eternal Guilt? Forty Years of German-Jewish-Israeli Relations*. Columbia University Press 1993.